

65. Թղ. 118բ. «Ա. արքեպիսկոպոսն Նէ: Պաղէտին Աղէկորդի...»

66. Թղ. 118բ—119ա: «Ա. տէր Գրիգոր եւ առ արքեպիսկոպոսն Ստեփաննոս: Յորժամ լիմաւ ամեմ...»

67. Թղ. 119ա: Առ արքեպիսկոպոսն: Ի ձի երաշխ արհեստագին...»

68. Թղ. 119բ: Առ Հայրն Վարապայ: Առտուածայինն Մովսէս...»

69. Թղ. 119բ—120ա: Նորին առ ոմն: Լուսաբ թէ եկ պայտ...»

70. Թղ. 120ա—121բ: «Ա. արքեպիսկոպոսն եւ առ տէր Գրիգորն: Ձանհամանաւ հարթութեան...»

71. Թղ. 121բ: «Ա. տէր Գրիգոր: Առտիկ առաքեցին...»

72. Թղ. 121բ—122ա: Առ Հայրն Կարապետին: Չտարախուսական մակագրութիւն...»

73. Թղ. 122ա—122բ: Առ Սարգիս կառամարտիկ Տեղեպին: Լուսաբ եթէ...»

74. Թղ. 122ա—124ա: «Առ Հնծացին Գրիգոր Տեղեպին: Սակա որչա ել լիմանց եւ չղաւ ի լեւան Վարապայ: Աստուած բնակեցուցանէ...»

75. Թղ. 124ա—124բ: «Առ Հնծացին Գրիգոր Տեղեպին: Ի խուժագուժ խուժանէ...»

76. Թղ. 124բ—125ա: «Առ Գրիգոր Հնծացին Տեղեպին: Չյաւանք ի մեջ...»

77. Թղ. 125բ—126ա: «Առ ոմն Կրօնաւոր: Ջըրիտաւազեաց եւ զեպարան...»

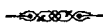
78. Թղ. 126ա—127ա: «Առ Հնծացին Գրիգոր: Ջհաղադդ սակա բազմաթեքութեան...»

79. Թղ. 127բ—130ա: «Գրիգորի փիլիսոփայի ներդրանքն ի սուրբ խաշն աստուածընկալ: Օրհնեալ եւ փայտ...»

80. Թղ. 130ա—132ա: «Նորին յաղագս խաշնաշան զաւազանին զոր ընծայեաց Տեառն Պետարոս Հայրապետիկոսին, ասացեալ զետրհուրդ խաշն: Ընծայեմ ընդ ասրեկան...»

ԵԹԷԱՍՏԱՆԿԱՐՈՒԹԻՒՆԻՔ: Գլխաւոր յնդուստրիա: Թղ. 127ա. «Մարտի քանի զհամակրին մեծի Գրիգորի Մագիտարոսի կորովաբան հակառի եղեւ յեղեկացի հանգուցեալ Պաղտատարի որդւոյ (ի Պաղտատարի որդւոյ) հրեշտակապետ եկեղեցւոյ՝ յանարածան որովապաք մեղքեմ ի վայելումն յետնելոյ: յԱմ Ծեառն 1791 եւ մարտի Թիւի, մայիսի ԹԶ...»

(Հարանախելի:

ՍՏՅԵՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

Ազաթանգեղոսն ու իւր քաղմաղաւորան զաւանդիք, քննադատութիւն. գրք չ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան: Վննման, 1890, ԺԻ Եւ 416 էջ, մծ 80:

Առաջիկայ մասեանն այն ընդարձակածաւալ ընդհանրութիւնն է Ազաթանգեղեայ զբոյ, որուն հրատարակութիւնը գրեթէ ամբողջ մ'աւելի է որ ծանուցուած էր, եւ որուն Թառաշարանն եւ բուն մարտին մաս մը գրուած էր կանխաւ Բազմաշարին:

1 Բազմաշար, 1890, Թ. 1, էջ 6—13. Թ. 7, էջ 193—199 եւ Թ. 8, էջ 225—232:

մէջ իբրեւ նախընտրեալ օրինակ: Այս գործին, որ ցայս օր այն չի թող զկայ լայ տեսած գրութեանց ամենէն ընդարձակն է, եւ ինչպէս Թառաշարանն կ'իմանանք՝ երկար տարիներու զարծ, իրեն նպատակ դրած է Ազաթանգեղեայ զբոյ կատարեալ ընդունութիւն մ'ընել ամենայն նկատմամբ: Երեք մաս է ամբողջը: Համառօտ Թառաշարանն մ'իտար, ուր հեղինակն իւր նախորդաց գրութեանց վրայ ընդհանուր՝ բայց ոչ կատարեալ տեսութիւն մը կ'ընէ, կը յաջորդեն երկու մաս: Առաջինը՝ որ մեծագոյնն է, կը զբաղի բուն ինքնով՝ այսինքն՝ Ազաթանգեղեայի առաջին եւ երրորդ մասերով. իսկ երկրորդն (էջ 359—408), որ իբր յաւելուած մըն է, Գրիգորի Լուսաւորի ընծայուած Վարապետութեամբ:

Գրոց Թառաշարանն կ'իմանանք՝ որ հեղինակն այս ընդունութեան զբաղեւ է Վաթնշարին Ազաթանգեղեայ վրայ դրած ընդունութեան գործընէ: Ասոր իխտն եւ յարձակողանքն ոգին մէկ կողմանէ եւ տահմանոց չափազանց պահանջողական ոգի միւս կողմանէ զգաւոր են զինքն շնորհ՝ որ «այս երկու կուսակցութիւններս իրարու միտք լաւ հասկանալ եւ օտն առ օտն մտնելալով միմեանց ձեռք կարկառեն, նոր խորհուրդ մը երկնելու եւ նորախոր յնաւած մի կառուցանելու Ազաթանգեղեանց զբոյ աւանդութիւններէն կամ զանոնք միմեանց ձեռք կարկառեն իրարմէն զեղանելու համար: Եւ յայդ է այժմ միայն՝ թէ որ աստիճանի շնորհաբաւ եւ այս՝ զբոյ բովանդակութեամբ:

Գիրքն առաջին անգամ կարգադրող չի կրնար մտադիր ըլլալ՝ որ հեղինակին կողմանէ աշխատութիւն չէ ինչպէս: Ամեն կարեւոր աղբիւրներ, հին հայ ձեռագիրք ու տարւ մատենադրութիւնը ինչպէս որ կրնան նպաստել ի լուսաւորութիւն ինքնոց՝ ընդունութեան գլխաւոր շնորհաբաւ եւ այս կողմանէ յաջող գրութիւնը: Զննողական ընդհանուր նկարագիրը նոյնպէս չէ բուն պահանջական, ինչպէս կրնար զուգեւ երեք խորհուրդ. եւ ինչպէս ի կողմն նոյնպէս եւ յընդմեջ եղած պատճառները գրուած են՝ ընդհանուր խոսելով՝ ընդհանրապէս առջեւ: Բայց թէ վերջնականապէս բուրլովին «նոր խորհուրդ» մը եւ «նորակերպ շնորհ» մը կառուցանել յաջող եւ հեղինակն՝ այս բոլոր միայն կրնայ բուրլել: Այս «նոր խորհուրդ» որ ամբողջ գրութեան հիմն է, եւ առ ի կը հային ամեն վերջնական կողմանցութիւնը, այս է՝ թէ Ազաթանգեղեայ թէ եւ բազմաթիւ իրարմէն անկախ աղբիւրներէ խմբագրուած է, բայց այս խմբագրութիւնն (իբր Գ զարուն վերջերս) եղած է յունարէն, եւ հայր թարգմանուած այս նախնական է ինքնագրեալ բնագրէն: Բայց որովհետեւ Ազաթանգեղեայ գրեթէ ամեն էջին մէջ անպայման հակառակութիւն կան Գ զարուն խմբագրուած ըլլալու գէմ, գրուած է երկրորդ նոյնպէս հիմնական գաղափար մը որ բովանդակ ընդունութեան մէջ գրեթէ ամեն տեղ կը յեղեղեղեղ, այսինքն՝ թէ այս ամեն մասերը յետոյ աւելցուած են հայ թարգմանէն: Անոր նոյնպէս երրորդ նոյնպէս հիմնական գաղափարն է՝ թէ այս յաւելուածն ու թարգմանիչն է նոյն ինքն կորին: Այս ամենայն ինչպէս յայտն է ոչ թէ բուրլովին «նոր» այլ ընդհանրական բոլոր

բաւականի «Հին» խորհուրդ է: Արդեամբ «նոր» է Վարդապետութեան նկատմամբ հանուած այս եղբակցութիւնը՝ թէ նոյն գրութիւնն ոչ թէ Գրիգորի, (զոր ի հարկէ ոչ պէ կրնար պնդել) այլ Յ. Մեթոքսայ գործքն է: Վերջինս գտնէ խնդրական է: — Սակայն ի հարկէ հոս խնդրէ գուրբ է «նոր» թէ «Հին» ըլլալը հետեւութեանց: Ծանրակէտն այն է այսպիսի գրութեանց՝ թէ ինչպէս լուծուած է խնդիրը:

Էհեղնակը կը ծանուցանէ Թաւալարանին մէջ՝ թէ ինքը ՀՏանելով Վոյժ շմարի քննական անին, որ լոյ ներքին փաստերով կամ «Ազատանգեղոսով զԱզատանգեղոս ուզեր է դատել»: Իւր քննութեան մէջ չէ մուգած մտադիր ըլլալ Գ. Ե եւ յաւալորդ գաղափար գրութեանց: «Բայց, կը յաւելու, յաւալը քան զածեն զնոսա յայտադրութիւն, նոցա հարազատութիւնը շանցած եմ ապացուցանել»: Ի գործնականին բազմաթիւ երբ կը վերջին կէտս աւելնէ ընդարձակ կերպով գործադրուել: Այժմ գլխաւորաբար միայն Արեան երկու խմբագրութեանց միջև հարապատ ըլլալը քննութեան առնուած է: Քանի մ'ուրիշ նման խնդիրներ հաւելանցի ջշափուած են միայն: Մասնով պէտք էջը գտնելու ջշանալը նկատմամբ նոյն ոճով վարուիլ ընդարձակորեն: Վասն զի այս գիրքն է որ Հեղինակին ցուցմանց մեծ մաս մը կը մատակարարէ, եւ այն՝ իբրեւ ստուգիչ Գ դարու եւ Ժամանակակցի գործք: Արեւուր էր այս՝ գտնէ անոնց համար, որոնք այն գրութիւնը միայն «Է գաղափար հայու մը կարողանալը» կը գտնեն. (— ուրիշ է Չեղնալայ աղբիւրաց խնդիրը. —) եւ որոնք այժմ Հեղինակին շատ մ'իրբեւ առնեն զարուար ի մէջ բերած ցուցմանքը հաւատարմ ոչնչել կը ստիպուին նկատել:

Սար փոխառելի գրոցն կարադրելու տխուր կողմերէն է՝ բաց ի Հեղինակին ընդհանրապէս լայնաձիգ եւ միջին եւ շատ տեղ աւելորդ սեթեւեթեանը ծապադեալ աճէն. (— վերջնոյ իբրեւ օրինակ պէտք է կարգաւ Խորովիկոսայի մանրէր ըլլալուն նկատմամբ գրուած բանաստեղծական կարոր՝. —) բազմութիւն եւ այն՝ երբեմն անապիս երկար եկամուտ եւ խնդրոյն հետ ոչ շատ սերտ կապ ունեցող խնդիրներով բեռնաւորել գրութիւնը: Սյայեւ Տրգատայ խորհրդակցութեան զուցիցին առթիւ ելմ'ամբ բողջ փոխկրթականական դաս կը տարուի: Բնութիւն, Արեւաբան, Տեսակ, Բնագիտութեան եւ Բնական կարելի եւ այլ նման նիւթերու վրայ: — Ազատութեան գիշերակ չայոյց քանի որ բոլոր անունն յիշելու առիթ կ'ըլլայ մանրէր գլուխ մը — իբր քառասուն էջ՝ — նուիրել չայոյց զիջաբանութեան, որ՝ ճիշտ խոսելով՝ ոչ այլ ինչ է, բայց ընդգիծմանական քննադատութիւն Մ. Իմինի սոյն նիւթոյ վրայ գրատաւարական քննութեան, յորում վերջինս քանի մը կծու գիտողութիւններ ուղղած էր: — Ազատութեան խնդիրը բնագրի քննութեան ժամանակ գրեթէ ութ ամբողջ էջ՝ կը նուիրուի չայոյց գրոյն գլուխ քննութեան եւ ցուցմանը՝ թէ յուսման

տաւով հայերէն անհնար էր գրել. որ աւելորդ ցուցում մըն է այս օր, վասն զի ոչ պէ կարենք: այլ եւս այսպիսի առասպելներու կը հաստատու, ուրոնք հին մտանշարաց սխալ հասկեցողութեան: Վրայ հիմնեալ են: Գծաբանաբար այս եւ այսպիսի ուրիշ կարներ գրութեան ծաւալը գրեթէ կրկնապատկած են: — Աւելի անորոշութիւն կը տեսնուի քանի մը զիշու մէջ, ուր շատ անգամ գծաւոր է բնորոշ թէ որ կողմը մեծ է հեղինակին, եւ բուն ինչ կ'ուզէ բռնել:

Արեւաբանի երեւոյթ մըն է որ Հեղինակն աղբիւրներն նոյն կը բնագիրներէն գիտէ, եւ չէ ստիպուած գիտել այս կամ այն՝ շատ անգամ թերեւ երբեմն այսպիսի թարգմանութեանց: Ի մասնաւորի Վոյժ շմարի եւ Լակարտի գրութիւնները շատ մասնաբան են ընդհանրապէս լաւ ուսումնասիրուած են: Զարմանք է միայն՝ որ երբեմն նաեւ այսպիսի կարծիքներ կ'ընծայուին այս գիտնոյ, որ ամենեւին այնպիսի բան չեն իսկ երազած: Գլխաւորաբար Լակարտ, — որուն լակնական եւ շատ անգամ հանելուկի կարծեւ նմանող գրութեան տճը ծանօթ է արդէն իսկ հայերենակցաց, — իւր խրթնաբան նուիրեալն այլեւայլ գայլմանց առիթ տուած է: Զարգատ Համարուելու համար՝ յիշեց քանի մը օրինակ:

Թէ բնագրի սխալ հասկեցումն հետ երբ սխալ ընթերցմանց կոյտ մը միայն կ'ընչ նորանշան երեւոյթ կրնայ յաւալ գալ՝ իր ցուցման — ի մէջ այլոց — էջ 285, Ծանօթութիւն 1: Հոս Հեղինակն Ազատանգեղայ Գ դարուն վերջերը խմբագրուած ըլլալու ցուցում կը բերէ — այսպէս է թէ ինչ իմաստով — «բոլոր այն յուսման այլաբան եւ օտարաձեւ յատուկ անուանքն եւ բացատրութեանց մեկերն», այսինքն՝ այն անուանք՝ որ ըստ Լակարտի կարծեաց ասորի բնագրէ սխալ ընթերցուած ըլլալու կերպարանք ունին, եւ որոնց վրայ այլուր՝ խօսած ենք. այսինքն են «Ազատութեան» «Աղբիւրան» եւ այլ այսպիսի անուանք: Լակարտի այս անուանց վրայ գրած յիշելու առեւ՝ բաց ի շատ մը սխալ ընթերցումներէն կամ ապագրական վրդապաններէն — ինչպէս «Ազատութեան» եւ «Իկիանէս» անուանց արարական առաւարդութեան մէջ կը գտնենք շփոթուած Ս եւ Դ, կարծեալ Է եւ Ը: «Աղբիւրան» առանց որեւէ մեկնութեան յիշուած է կից Աղբիւրան անուն, ուր մտնուած է անշուշտ գտնել Լակարտի այս անունն նկատմամբ տուած մեկնութիւնը՝ թէ նոյն է Աղբիւր յիշած «Աղբ» — Աղբիւր՝ բացառիկ անունով. «Արարաբայ» անունը իբրեւ թէ երբայեցներէն կ'ըսուի «Արարաբ», ուստի Դ եւ Դ տաւերը շփոթեալ ըլլալ: — Բայց ի այս վրդապաններէն կը գտնենք նաեւ ա համաձայնութիւնը: «Ալիսէն» = Արարաբ (ԱՅՄԱՆ): Ահա հաւատարմ է ի հարկէ՝ թէ Լակարտի պէս ընդաւրնին մ'այսպիսի նորանշան համեմատութիւն կարենայ ընել: Այլ մեկնութիւնն այն է՝ որ Լակարտի մէկ խօսքը սխալ

1 էջ 51, տ. 2 — էջ 52:

2 էջ 82 — 83:

3 Գլուխ Ժ, մասնաւոր էջ 123 — 157:

4 էջ 289 — 297:

1 Հմտ. Ազատանգեղոս առ Գեորգայ, Վիեննա 1891, էջ 54 — 55:

2 PL, Agath. էջ 135, 3 եւ 4:

3 Իսկ Ծանօթութիւնն առնուած է PL, Agath. էջ 135, 20 եւս տեղէն:

Հասկացուեր է, որ է այս: "Աշխեն, անուն կ'ընդ,
... Յառաջագործ այս անունէ յառաջ եկած կ'ընդ
Առաջագործ (ՆԱՍԻ) անունը, զոր յետոյ յերս խօսի:
Հմեռ. Arm. Studien, § 143. Mittheilungen, I.
225: Ռեբմե առանց միտ գնելու այն խօսքին՝ թէ
յետս կ'ընդ է Լակարտ իւր առաջին կարծիքը՝ յիշ-
շալ Համեմատութիւնն օրինակուած է, բայց "Առ-
ջանաղը" "Արարաղ" յօրինելով, այսինքն՝ քրոյս-
ական ըն խառնելը կրկին շատե՛հ հետ չհիմնելով:

Այս գիւտին քով կը կենայ իրերորդ մ'ալ,
որ է. "Որոտակէտ յի" — յի) եւ. ԴԱՊԻՇ, ուստի
իր թէ Լակարտ այս անունը բաղադրուած կը հա-
մարի "բաղ" (որ է — Տայերէն՝ "Երազ") եւ "առ-
կէտ" անոյ բառէն: Սոյն այս կարծիքը կրկնուած
է եւ այլոքս՝ անյուշող յաւելածով մը: Բայց
Լակարտին խօսքն է այսպէս. "Որոտակէտ այլա-
խառն ձեւ մըն է, Հայք Եւ Յայք Իր տառով սկիող
բառ չունեն: (Արտասկէտ անունաւ) "Ար" կը մեկ-
նուի այնպէս՝ ինչպէս յի) — յի): Ռեբմե Լակարտ
Հայ բնագործն "Որոտակէտ" ձեւին յոյն Թարգմա-
նութեան մէջ "Արտակալէտ" փոխուած ձեւը կ'ուզէ
մեկնել տառափոխութիւն Թեմք. եւ օրինակ կը բերէ,
որ այսպիսի փոփոխութիւնը կ'ան նաեւ այլ լեզուաց
մէջ, զոր օրինակ Ասորիք Տայերէն "Երազ" բառէն
փոխառուած յի) բառը կը գրեն յամեն յի) (— բազ).
եւ կը յաւելուէ՝ թէ "Արտակալէտ ասորերէն յի)
Տայերէն "Երազ" բառէն առնուած կը համարիմ,
չի՞նք բնագործը հրատարակութեանց մէջ չեմ գրեր
յի) ձեւը: Լակարտ մտքէն իսկ չէր կրնար անցնիլ.
"Որոտակէտ" անունը "բազ" եւ "առկէտ" բաժնել
եւ այնպէս տառափոխանել — Եւ այս առնին՝ բե-
րուած է իրեն հաստատուի անուն. եւ քիչ չեն
գծաբանութեամբ այսպիսի ցուցմունք:

Որովհետեւ իստք եղաւ հոս ասորերէնի վրայ՝
յիշենք նոր հեղինակին այսպիսի դիտողութեանց
մի քանին: Ամենայն եղանակաւ կը ջանացուի ցու-
ցնել ընդհանր խմբին — "Բարաշ" անունն մեկ-
նութեան առթիւ — որ "Բար" ասորեականեան
լեզուի մէջ "Տեր" չէ նշանակեր, եւ ոչ գոյութիւն
ունի, այլ լոկ նոր ասորերէն է. եւ այն՝ "մերթ օրդի
եւ մերթ օրդ" (!) իմաստով է: Այս պնդութիւնն որ "Մե-
րութիւն" ըլլայ "Մար-Արութիւն" այսինքն՝ "Տեր-Արութի-
ւն" մինչ այս անունն ի՞նչ է "Մերութիւն" է ուղղա-
գոյն ձեւը: "բաղապատ, շատարան" կրնայ նշանա-
կել: Անթրոպոմիքի է "Արման" անունն մէջ գտած
"ասորաբանութիւնը" ինչպէս նաեւ սխալ լու-
բոսանալն արդիւնք պէտք է նկատել "Ոյժք" եւ
"Այժսար" անունաց վրայ բրած դիտողութիւնը:¹

¹ PL, էջ 137, 25 եւն:

² PL, 261, ուր "Թարգմանիքն" ստիպուած է գրիք
գտնել ասորերէն բաղադրանքի մէջ նոցա խառնութիւնը
մոգացնելու համար ի հայ լեզու: որ աւելորդ մեկնու-
թիւն է: Ասորիք մինչեւ անգամ յունական Իր տառով
սկիող լատ բառերու այսինքն "առկէտ" մը կ'ընէ կը բանալ
թող թէ "Ռաւ", կարծեսպէս զիւր. թեմք արտաբերել:

³ PL, էջ 137, 18 եւն:

⁴ Անթ, էջ 139, 2 եւն:

⁵ PL, 129: Օրինակ կը բերուի "Բար-Յեռու", եւն
անուններ:

⁶ PL, 404:

⁷ PL, 124, 18 եւն:

⁸ PL, 209:

իրեւ տառադրանութեան օրինակ կրնանք յիշել
"Արտագուտ" անունը մեկնել իրեն թէ "բաղ-
կայած է Արտագուտ եւ գուտ (վերին ուղիղ) ա-
նուններէն, ի կամ թէ "կորագուտ" ըլլայ "Գու-
հոյիտ" եւն:

Բաղադրի էր նաեւ որ այլեւայլ կարծիքներ
նշանակելու առեւ յիշուի մըն՝ թէ ո՞ր նախ պն-
պէս դատած է վառն զի մերթ ընդ մերթ կը գտնենք
այս կամ այն դիտարկանին կարծիքն անտուն
զորածուտն, կամ՝ նաեւ իրեն նոր գիտ. այս
նկատմամբ մանրամասնութեանց մէջ մտնել աւե-
լորդ է: Պէտք է նաեւ խոստովանել՝ որ այսպիսի
տեղեր շատ չեն:

Այս քանի մ'ընդ հանուր դիտողութիւննե-
րէն ետք անցնինք տեսնել յայտնակի բոց բուն բո-
վանդակութիւնը: Բայց յայտնի է՝ որ անհետն է
հեղինակին բոլոր եղանակ կորսնելու եւ անոնց պատ-
ճառները կրկնել եւ նշանակել մի առ մի՝ թէ յո-
րում՝ այլապէս կարծիք ենք եւ ուր հեղինակին կար-
ծեաց միաբան: Աւ այս ուրիշ գրութեան մը շափ
պէտք էր տեղի ունենալ:

Առաջին կամ բուն գիրքն երկու մաս կրնանք
զանազանել: Մինչեւ ԺԴ դարն (էջ 264) կարելի
մատնագրական խցիկը քիչ կը գտնուի, այլ
ամբողջն է Ազաթանգեղայ պատմութեան, հնա-
խառնութեան, գիշադանակէ պատմութեան նկատմամբ
տառած խցիկութեանց քննութիւնը, բայց միտ
սոյնու ուղղութեամբ՝ որ քրոյսէն այն կորսնելն՝
որ չեն նախախնայ բնագործն, այլ յետոյ (մեծաւ
մասամբ թարգմանչէն՝ բառ հեղինակին կարծեաց)
մեծուած յաւելուածներ:

Առաջին գլխու մէջ կը ցուցնէ հեղինակին, եւ
այն՝ յաղորդութեամբ, թէ "Ազաթանգեղայ Պատ-
մութիւն" տիտղոսը չի կրնար բուն հեղինակին
գրելն ըլլալ: Եւ թէ ինչպէս մուտք գտած է այդ
տիտղոսը՝ կը մեկնէ հեղինակն այսպէս: Ազաթան-
գեղոս (Αγαθαγγελος) կը նշանակէ "Բարի հրեշ-
տակ": Բայց կրնայ գուցէ նշանակել նաեւ "Բարի
ուսեղան": Ռեբմե կարելի է որ բուն բնագործ մէջ
ըլլար "Պատմութիւն Բարի-Աւետեաց կամ Աւե-
տարակ": եւ թարգմանչին "Բարի-Աւետեաց" բա-
ռը սխալմամբ թարգմանած է: Եւ օրինակ "Ազա-
թանգեղայ Պատմութիւն" տիտղոսը: Այս մե-
կնութիւնը գուցէ տարբեր ընդունելն է վառն զի նախ
պէտք է անոյց գիտնալ՝ որ նաեւ Ե դարու մէջ
"Ազաթանգեղայ Պատմութիւն" էր լոկ՝ քրոյս
տիտղոս, զոր սակայն չենք գիտեր: Գիտենք միայն
որ "Գիրք Գրիգորիսի" կը կոչեն սովորաբար հա-
մառտութեան պատմաւաւ: — Այս տիտղոսն ան-
շուշտ Յառաջաբանութեան մէջ յիշուած "Ազա-
թանգեղոս" "բարտալարին" յիշատակութենէն
սկսած է մուտք գտնել բաւական փամփայկ ետք:

Երկրորդ գլխու կը դարձի Յառաջաբանու-
թեան խնդրով: Կը ծանշայ հեղինակին՝ որ այս
կորսն մէջ շատ խօսքեր եւ նշյն իսկ կարծեցեալ
Ազաթանգեղայ իւր անձին խօսմամբ գրածները
հակասական են Գ դարու մէջ ապրող ականատես
բարտալարի մը գրից: Եւ թէ Ե դարու գրուած

¹ PL, 21, 4:

² PL, 80, Եւն, 2:

նուած «Աստուած մեծ, Հոր եւ որդւնէնի» երգը, եթէ զարմանալի երեւոյթ մըն է առնել բան՝ ուղիղ թէ ոչ՝ Ս. Գրիգորի անուամբ գրուած, քիչ զարմանք չէ նաեւ ընծանայ գրութեանց մէջ զասոնք իբրեւ փաստ յառաջ բերելն, ըսենք՝ որ այս անուան փափոխութեամբ՝ այլ իբրեւ որոշելի փաստ կը բերուի շատ տեղի Հռիփսիմեանց աւանդութիւնը։

Աւանմէին գլխով խոսուած է Տրդատայ խոգակերպութեան եւ ապա նշանաւոր Յեփայն վրայ։ Վերջնոյն համար լաւ գիտել կը տրուի՝ որ զուտ նմանութիւն է Նզեկիայի (Գլ. Խ.) տեսլան։ Ապա կը պարզուի՝ որ նոյն տեսլան մէջ էջմիածնի եկեղեցւոյ ծրագիրը կը ստորագրուի։ Այս շատ սուղիչ դիտողութիւն է. (թեւեւ Ս. Սահակոյ տեսիլն այդ կողմանէ շատ աւելի յորդէ է)։ Սոյն աւթի կը խոսուի նաեւ էջմիածնի եկեղեցւոյ ճարտարագիտութեան վրայ։ (— բնա Տեղեկանիին՝ այժմու տաճարն՝ ըստ ամենայն ձեւակերպութեանն՝ նոյն է Գ. գարու հետ. —) բայց շատ հարեանցե՞ր եւ տեղ տեղ անձողութեամբ, Այս նիւթոյ վրայ առնեն ունի առաջ գիտնալիս Կոնստանդի զիրքը (Մոսկ. 1876), բայց իբրեւ առաւելելի անտեղեակ՝ կը գործածէ Մուրիէ Գաղղեացւոյն կաւակոյ կրօնական արտեմապի վրայ դրած զիրքը (Տիփ. 1889), «որ ըստ իւր, կը յաւելու հեղինակն, ոչ այլ ինչ է ծայրէ ծայր՝ բայց եթէ թարգմանութիւն առաջնային՝ ոչ Ս. Ս. ըստ իւր յայտնի է որ ուրիշ այլեւոր մ'անշուշտ կը նշանակէ, որուն վրայ լուսութիւն կը պահուի։ Այս կտորիս հետ չի միարարի այն՝ զոր կը կարդայք գրուած (եւ այն) ոչ շատ իրաւացի տեղ մը) Բուզանդայ համար՝ թէ «Կատապարտելի է աստ Փնւստոր լուսութիւնը. զի եթէ յանուանէ յիշած լինել իւր արդիւնք, այնուհետեւ ամենայն ինչ վճարեալ լինել։ Սակայն պետք է ըսել, թէ այս սխառ ըսողը եկէ մասնադարաց հասարակ է, ոչ Պետք է յաւելուլ՝ թէ երբեմն նաեւ նորչ ալ ազատ շէն ասկէ։

Յաջորդ գլուխը կը դառնի Կրեան եւ Ագաթանգեղոսի յարեարութեան խնդրովը։ Այս մասն է՝ որ կանխաւ Բաւլմեցի մէջ հրատարակուեցաւ, որուն կը յաջորդէ ընդարձակ գլուխ մը Հայոց գիտարանութեան վրայ։ Յաջորդ գլուխները՝ որ Գրիգորի կեանքիս երթալուն եւ անոր յաջորդող գիւպաց, Տրդատայ դաշնագրութեան, վերադառնալ Ագաթանգեղոսի վերջին մտաւորուն վրայ կը խօսի, այլեւայլ մասանց բացատրութեամբ՝ շատ լաւ է պատշաճ են։ Նշանաւոր է այն դիտողութիւնն՝ որուն առաջին անգամ հեղինակը մտադրել եղած է, թէ Ագաթանգեղոսի Կատապարտելի վրայ պատմածը ըստուած է Եւսեբիոսի «Վարդ Կատանգիանոսի» գրեւն (Գլ. Գլ. Խ.) Տրդատայ Հռոմ երթալու ինքզինի մէջ այս եղբայրացութեան կապ զայն հեղինակը թէ Տրդատ ոչ թէ Հռոմ, այլ Վ. Պոլիս զնոյն դաշնագրութեան, բայց իրեն չընկերացաւ Ս. Գրիգորը։ Այս վերջին կէտին համար կրնայ միտ գնել տրուիլ՝ որ եթէ Տրդատայ արեւմուտք երթալն կ'ընդգնուէր մեծ դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու նաեւ՝ որ Ս. Գրիգոր ալ ընկերացած ըլլայ ըստ

Ագաթանգեղոսի։ Այս խնդիրն աւելի ընծանութեան կարօտ է տալիս ինքն։

Այս աւթի կ պետք ենք յիշել հեղինակին ջանի մ'ուրիշ կարծիքները։ Հեղինակը կը կարծէ՝ որ «Զաքարիայ» կոչուած «Օրենսդրութիւնը» կրնայ ցուցնել՝ Օրենք մէջ կատարեալ նուիրակութեան մը գոյութիւնը Ա. գարուն իսկ, (վասն զի այս Զաքարիա՝ ինք զինք «աշակերտ քաղաքային» կ'անուանէ)։ «Եթէ կ'ընէ անհաշուաւ», Դաս ուղիղ է այս վերջին դիտողութիւնը, զոր սակայն այլուր իբրեւ աւելորդ է բայց թողուած կը գտնուի։ Այս «Օրենսդրութիւնը» մէկն է այն շատ մը կանոնական կեղծ կտորներէն, որոնցմէ մտնելը՝ ինչպէս այս Օրենսդրութիւնը՝ մուտք գտած են նաեւ մեր Կանոնադրոց մէջ։ «Օրենսդրութեանս» աղբիւրներէն մին է «Վարդապետութիւն Առաքելոց» կոչուած փոքր գրութիւնը, որ Ե. գարուն թարգմանուած է հայերէն։ Անոր վրայ ուրիշ գրութեամբ պիտի խօսինք։ — Իբրեւ հաստատուն կարծիք կը յիշէ ջանի մ'անգամ «Ծածկապատում» կոչուած գիրքն՝ իբրեւ բուն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի գործ։ Մանաւանդ թէ այն պարագային՝ որ այն գրոց մէջ ձառ մը կայ կրօնաւորութեան վրայ, ցուցած կը բերուի հաստատելու Ագաթանգեղոսի այն աւանգաճը թէ Ս. Գրիգոր բազմաթիւ մեծաւորներ չինեց։ Բայց գոնէ երկբայական պետք էր համարուիլ «Ծածկապատում» գրոց Ս. Գրիգորի ընծայուելի, ուստի եւ ոչ իբրեւ ցուցած յառաջ բերելու յարմար։ — Ամենայն իրաւամբ կը մերժէ հեղինակը Ս. Գրիգորի ընծայուած Կանոնները, որ կը գտնուին մեր Կանոնադրոց մէջ։ Անոր փոխարէն կ'ընդունուի թէ Ս. Գրիգորի են Ս. Սահակոս անուամբ մեղէ հասած Կանոնները՝ ջանի որ բացառութեամբ։ Իբր ցուցած կը բերուի այն յիշատակարանը՝ որ Վանաք նկատուած արուած կանոններէն ետքը կը գտնուի. (այս կանոնաց նիւթն արդեամբք շատ հին է Ս. Սահակայ ժամանակէն իսկ)։ Յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի թէ «այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ արքիս Սահակայ . . . ընկալեալ ի թաղ նահատակէն ի տեսանէն Գրիգորի» Բուրմանեցաւ միայն Յօռնէ է Հայոց, Այս կարգաց գրեցաւ Սահակայ թիւցոց վրայ այլուր կը յուսանք առիթ ունենալ խօսելու։ Այժմ միայն միտ գնել կուտանք՝ որ այս խաբը չենք կրնար այնպէս բացատրել հասկնալ՝ որ այն կանոնը մեր առնեն ունեցած ձեւին մէջ արդեամբք Գրիգորի համարինք եւ յուսարեն գրուած նախնաւոր։ Զոր օրինակ Գրիգորի չի կրնար ըլլալ այս կանոնը՝ «Արգ արժանաւոր է զառաջին ձառ բանին յիշատակել» թէ սղոյէս կամ ինչ պատմաբան չենեցան վնքը. ջանքի յայտն ոչ եթէ է Հայոց միայն ազգս կայաւ փոյթ յանմէն, այլ եւ Յայնք եւ Հռոմք եւ Ասորիք . . . զոր եւ երկոց երանանայ թաղ նահատակին Բրիտանոս Գրիգորեոս կատարեալ» շնորհեալ նմի է հոգւոյն արքայ զգուստ մատակարարութեան, են։ Այս կտորը Սահակայ

¹ էջ 185 եւ 275.

² էջ 221 եւ այլուր.

³ էջ 261—263.

⁴ Հիմն. Սովորեց Հայկական, Հար. Վ. Ա. Կենտ. 1853.

⁵ Այլ, էջ 115.

⁶ Այլ, էջ 107.

¹ էջ 101, 7.

² էջ 121, 31—34.

բերանը կրնայ յարմարել, բայց ոչ թե Գրիգորի։ Այսպիսի գծուարութիւններէն ապտտելու համար կը գնէ հեղինակն այն առկաւին ապացուցանելի՝ բայց բոտ ինքեան ոչ խոտելի ենթադրութիւնը՝ թէ թարգմանիչը, որ Ս. Սահակ է՝ բոտ հեղինակին, փոփոխած է շատ բոտ ըստ պարագայից։

Հայոյ վայր գրոց ներքին առեւերքնութեան առնուած էր։ Թ.Գ. զիւնէ կը սկսին մատենագրական խնդիրը Ազատանգեղեայ հեղինակին, Ժամանակին եւ թարգմանչին վրայ։ Առ ճանչնայ հեղինակը՝ որ երեք գլխաւոր աղբիւր կայ Ազատանգեղեայ գրոց, այսինքն՝ Պատմութիւն Գրիգորի, Պատմութիւն Տրդատայ, Վայրաբանութիւն Հռիփսիմեայ։ Այլոյ յիշած կորեան գրոց տեղ՝ կը դասէ հեղինակն «Հասակաւոր հաստածք խմբագրի գրոց»։

Ասոց առաջինն բոտ հեղինակին աղբիւր աղբիւր ձեռն է։ Առ այս ցուցում կը բերուն աւելի բան 20 օրինակներ, որոնք բոտ հեղինակին «առարարանութիւնը են եւ բացատրութիւնը, որ Ե դարու ինքնագիր երկատրութեանց մէջ շին գործածուած եւ կամ խոտ թիւ, եւ այն՝ մասամբ ստորերէնի եւ մասամբ ալ յաւանդին աղբեցութեան ներքոյ։» Գոնէ այս օրինակներէն մէկ իսկ ճշմարիտ առարարանութիւն է լլար, կրնայիք թերեւս մեկնութիւն գտնել։ Այժմ ստիպուած ենք բռնել՝ որ ինչ որ թիւ մը նորանշան երեցած է՝ Ժողովուած է հոս եւ առարարանութիւնն անուամբ դրոշմուած։ Առանց մեկնելու պիտի չկարենանք հասկնալ՝ թէ օրինակի աղագուս ինչ կը հասկըցուի իբր առարարանութիւն յիշել սո խոտերը։ «Իրազայայ եղին իրացն որ Գրեւն.» (առորին «Իրազայայ լինի» ոմին եւ ոչ նման ձեւով բացատրութիւն մ'ունի.) «Մինչեւ յայն՝ որ բոտ զով եւ զահակ ոչ գիտեր.» (Ի Ս. Գրոց առնուած ոմ մը. հմմտ. Յուն. Դ. 11 եւն.) «Խորեղեայ գրեթե.» «Ելելի բարձրաւանգակ խաչի . . .» «Համան հանել» եւ այլ այսպիսեայ բազմութիւն մը, որոնք ոչ առորերէն եւ ոչ յաւանդին ըլլալու պէտք ունին։

Ըստ կը յիշուին «որ յարաբերականով օրինակներ առարարանութեան. զոր օրինակ «Որոց փառաւորեայ են մահք խրեանց»։ Երբ այս ձեւը (որ առարարանութիւնն բոտ չի կրնար ըլլալ) կը համեմատուի Եփրեմայ այս խոտերն հետ «Խորհուրդ Առաւմուծայ Բրիտոտո եւ որ նովա յայտնեցան անկային ծածկեալք.» որ այս կը ցուցնէ՝ որ եւ ոչ բաւ ըմբռնուած է թէ առարարանութիւնը յորում է այս վերջին բոտ առարարան խոտերն եւ նմանեց մէջ։ Առորերէնի մէջ չմասնին է որ թէ յարաբերականի, թէ շաղկապի եւ թէ սեռականի տեղ կը բռնէ թող ուրիշ գործածութիւնները։ Այս մասին կը հորով չունի, ուստի եւ առորի «որ յարաբերականը չի կրնար հաղովմանք բացատրել, այլ միայն «որ ուղղականած եւ կը մնայ։ Այս պակասութիւնը համար պէտք է որ գէմբին համեմատուի դերանուն մ'առնելուն միայն. առով կ'ըլլէ» որ նովա» եւ նմանիք, զոր օրինակ. «Ոչ երկրիւն» որ ապականեցան է նո նոքա» եւն եւն։

¹ էջ 266 եւն։

Այս առարարանութիւնն է։ Բայց «որոց փառաւորեայ են մահք խրեանց» խոտերն եւ նմանեց մէջ եւ ոչ հոտ որ առորերէն խոտեր աղբեցութեամբ «որոց» գրելէ։ Այսպիսիք հայերէնի յատուկ առեղադրական ձեւեր են։ — Առ բացմայինք վերջապէս գիտանալ՝ որ կարելի է առորերէն գրուել երեքք «ինձ ոչ է պէտ զայնմանէ» խոտերն նման, զոր սակայն իբրեւ առարարանութիւն յիշել չէ գտնուած։ Գրեւնակը, Երանշան երեւոյթ մըն է այս, որ կը կրկնուի երեքմն, այսինքն՝ ամէն տեղ յարմար թէ անյարմար առորերէն լեզուի հետք փնտռել։ Բնդհանրապէս այս լեզու (Թ.Գ) մէջ՝ ուր Ազատանգեղեայ աղբիւրները կ'որոնուին, շատ բան կայ երկրայական։ Ձարմանայի է որ միայն անկէ՝ որ Վալար Ժողովորէ չի յիշեր Մովսիսի նորնաւորչանունը՝ կը հետեւցուն թէ Վալարայ Պատմութեան Ա. Գրիգոր տարակուսական է։

Յաւորեք զիւնով կը Զանացուի ցուցնել՝ որ Ազատանգեղեայ Գ դարու վերջը յաւանդին գրուած է։ Առաջին ցուցումն է այսպէս։ Եթէ չէր յաւանդին Ազատանգեղեայ բնագիրը, ուրեմն կամ յաւանդին գրով հայերէն եր եւ կամ հայերէն գրով։ Այս երկուքն ալ Գ դարուն շին կրնար ըլլալ, իսկ Ազատանգեղեայ Գ դարուն էր. (որուն համար ցուցում չի բերուի.) ուրեմն յաւանդին էր։ Երկրորդն է այսպէս։ Բուզանգայ եւ Ազատանգեղեայ մէջ շատ նման կարոնք կան, բայց ոչ միշտ բոտ առ բոտ։ Արդ օրով հետեւ Բուզանգ (բոտ հեղինակին) Գ դարուն յաւանդին գրուած էր. (զոր գտնէ իբրեւ երկրայական պէտք էր բռնել.) ուրեմն Բուզանգ Ազատանգեղեայ յաւանդին առնելն ունիւր, Երրորդ ցուցումն է Ս. Ոսկերեանի անուամբ արածած ձառն, զոր հեղինակն առանք երկրայութեան Ս. Ոսկերեանի կ'ընդունին։ Արդ այս ձառնի մէջ Գրիգորի վարջն բոտ Ազատանգեղեայ կը պատմուի, ուրեմն Ոսկերեանն յաւանդին Ազատանգեղեայն ունիւր իւր առջեւն։

Այս արտաքին ցուցմանց կը յաւանդին ներքին փաստեր. Դառի կը յիշուի այն՝ որ բացմային բարդ բառերու կայ մ'ունի Ազատանգեղեայ, (զոր օր. «պայծառակշիռ, հասակաւոր, քաղաքորմ, տեառնաղայաւոր» եւն եւն.) որ յաւանդին աղբեցութիւն կ'ընթերցուի։ Առ այս պէտք է անգամ մը թերթել օրինակի համար Հրահատայ Ձգանի գրոց վերջին ձառն տ. Ժողովուրդն Սեղի (Սեղեւկիս) եւ Տրդատ քաղաքացի, որ առորերէն բնագիր մըն է թարգմանուած, ուստի լեզուէ մ'որ բոտ մեր Վալարայանք բարդ բառեր եւ ոչ կրնայ տեղեկել։ Այս ձառնի հարկաւորութիւնն մէջ յիշելու առ բառերը. «միաբանամբոնք, օգտածորովք, կազաղբովք, իրատահեաւցողք, յանդիմանամբք, արծաթափոխաւորք» եւն։ Այս շարքը օրինայինք դեռ նմաններով շատ երկարել։

Ապա կը յիշուին բազմութիւն նախադասու.

¹ էջ 278.

² էջ 288 եւն։

³ Այս տեղերը նշանակուած են՝ էջ 299 եւն։

⁴ էջ 301—304.

⁵ էջ 805.

⁶ Ձգան, սոյ. Կ. Պոլսի, 1824. մատենք էջ 869 — 872 եւ սլաւոյ.

թիւններ՝ իբր յունարանութիւնը, ինձ անորոշունքի է՝ թէ ինչ յունարանութիւն կայ օրինակի համար այս խոսքերուս մէջ. «Հալար եւ բեր գեպ.», «Ոյժ գեպ որ է նմայ հարեալ էին», «Խրատ յաճախեց մատուցանել», «Մասանքի է հաճութիւն հնազանդութեան», եւ նմաներն: Բայց ասոր շատ բան՝ որ նախնադար օտարութիւն է՝ երկար ժամանակներն է վեր լեզուի մէջ մտնելով կրնայ սովորական ըլլալ եւ ժանել նաեւ ճիշդ մատենագրաց մէջ, զայս կրնանք տեսնել մեր արդի լեզուէն իսկ: Անոր համար անորոշունքի է Ազաթանգեղոսի մէջ գտնուած յունարէն բառերուն համար բռնել՝ թէ «Առաջին անգամ Ազաթանգեղոսի մէջ գործածուած են եւ Ազաթանգեղոսով՝ հայերէն գարու-թեան մէջ մուտք գտած», յետէ աղբյւրն է զարուն առաջին կէսէն յառաջ Հայքէ շէրի գործածերը՝ «Եղիակոսոս, արքեպիսկոպոս, եկեղեցի» (զոր բառ կը համարի հեղինակը շարժել իր ցուցակին մէջ, փաստ զի շատ փոփոխուած է.): Եւ նման բառերը: Ետէ լաւ միտ դուրսը՝ նայն իսկ հեղինակին, յիշած բառերը հակառակը կը ցուցնեն, այսինքն՝ որ այս բառերը շատ յառաջ ժողովրդեան բերան մտած են. ասով հայագոյծ եւ կերպարանափոխ եղած են. ինչպէս «Կեղեցի» (պիտի բլար «Եկեղեցի») «Կոմ» (կոմէս) «պատազբոս» (պատազբոս) «անագառն» (անագառնութեան): «Մենանքին» չէ յունարէն, այլ բառ յունարէնի յօրինուած: «Զամակ» պարսկերէն է: «Ամթ» ոչ թէ յունարէն է, այլ ասորերէն անշուշտ՝ «ամթ» արամեան, եւսի՝ «Ըսնք» նաեւ: Եր ընդգիտութիւն չունիք թէ՛ տեղ տեղ արդեամբք յունարէնի եւ ասորերէնի շմարիտ աղբյւրութիւն գտնուի: Ազաթանգեղոսը բառական մաս մ'անշուշտ լոկ իտալականի խմբագրութիւն է:

Անորոշունքի է նաեւ այս հակասութիւնը: Վերը Գրեգորի կենսագրութեան մէջ բազմաթիւ երեւակայական աստղաբանութեամբք հոյ բնագրին մէջ՝ ուղարկեցաւ ցուցնել որ աստղաբան աղբիւրէն ինչ է այն. իսկ հոս նայն տեղէն շատ մը յունարանութիւնք յառաջ կը բերուին զարձակ Տայ բնագրին մէջ: Արեւելքէ իմէ՛ք հակասութիւնէ խորշիկ կոչուի՝ պէտք է բռնել որ կամ այն աստղաբանութիւնքը յայն բնագրի մէջ ալ կային, կամ հակառակն՝ այս յունարանութեանք օմանք ասորերէն աղբիւրէն, փաստ զի այս երկուքն միմեկնայն ժամանակ հայոյն մէջ շէրի կրնար մտնել՝ թէ՛ այս բացատրութիւնք արդեամբք յայն եւ ասորի բնագրաց արդիւնք էին: Բայց ասոր ոչ որ կրնայ դիւրաւ հաւատալ:

Իբրեւ երբորդ եւ շարժող ցուցում է՝ կը բերուին շատ օրինանքներ, եւ քանի որ կարծես՝ օրոնցմէ յայտնի կը տեսնուի խմբագրին հայերէնագէտ ըլլալն, եւ որոնք բառ հեղինակին՝ թարգմանելու յաւելումն են: Ասոր պէտք է նախ համոզուիլ: Այս մանաւանդ անուանց նկատմամբ մեր գրութեան մէջ ընդարձակ խօսած ըլլալով՝ հոս աւելորդ է տեսնելը կրկնել: — Վերջին ցուցումն այս է՝ որ Ս. Գրոց կոչմանց բառական մաս մը չէ բառ Տայ

թարգմանութեան. (պետք է կցել թէ եւ ոչ բառ յայն կամ ասոր օրինակով)՝ ուրեմն ուրիշ բնագրի մը համաձայն են: Իսկ այն աւարտութեան՝ թէ անոնցմէ շատերը պարզապէս ի յիշողութենէ գրուած են, ինչպէս կը գտնուին նաեւ օտարաղբի հին մատենագրաց քով, կը արուի բառ. առ. բառ. սա պատասխանը. «Անշուշտ կրնանք ինձ եւ անհասկանալի»: Բայց որովհետեւ կամ շատ տեղեր ալ՝ որ այնպէս նոյն են հայ թարգմանութեան հետ, որ օտար բնագիր մտածել անկարելի է, կը կցէ հեղինակը՝ թէ ասոնք վերջէն մտած են: — Այս առթիւ անորոշունքի է թէ ինչ գործք ունի Եփրեմայ Հին եւ Նոր Կաթակարանի մէջ գործածած Առուածածալ ընդիւծ թարգմանութիւնը բերել իբրեւ օրինակ. մինչդեռ օրինակի համար Եփրեմայ Առուածածալն մեկնուած են հիմն ոչ թէ շարժ աւետարանք են, այլ Յատկանութեան արարաբարբառ: — Այս ասոնք են այն խորթու կուսանները, որոնց վրայ հիմնեալ է գրուած ամենէն հիմնական եւ կարեւոր կէտը, որով միւս եղանակացով թիւնք ալ աղբյւրութիւն կրնա լինի:

Ասոնց յաւերթ զիտց մէջ կը խօսուի յայն թարգմանութեան, եւ անոր հաստատորոց վրայ՝ որ կը գտնուին ուրիշ գրոց կամ ձեռագրաց մէջ, որոնց մէջ յիշուաւ արժանի է Նիկեոսից գրութեան մէջ գտնուած պատասխանները: Հարեւանցի յիշուած է նաեւ Գեորգիոս Սարուց եպիսկոպոսի թուղթը, որուն վրայ ընդարձակորէ գրեցինք: Վերջապէս կը լինայ Ա. Գրեգը յայն թարգմանութեան ժամանակի զննութեամբ, որ բառ հեղինակին կարծեաց թարգմանուած է 563—597 տարիներս մէջ: Աւելորդ կը համարուի այս մասերուն քանի՜ մանձնագրութիւնք յիշել:

Հոս կը լինայ բուն գրութիւնը: Յաւորդ Բ. Գրեգը Ս. Գրեգորի անուամբ գտնուած մտադապեանութեան վրայ է՝ տաս զիտով: Իրաւամբք կ'ընդունի հեղինակն՝ որ անհնար է Ս. Գրեգորի ընծայել այս ձառական գործքը: Այս կը սկսի համեմատել անոր ճիշտ նոյն ժամանակի Ս. Հարց գրութեանը, եւ նշանակել թէ այս կամ այն կարծիքն ուր կը գտնուի Ս. Հարց գործքը մէջ: Այս վարդապետութեան ընծայութեան մասը՝ յարդի աշխատասիրութիւն մըն է, բայց առանց ասով այն գրութեան բուն ամփոփակ աղբիւրները յերեւան հանել կարեւորաւ. եւ կը դրուէ Բ. Գրոց ձեռագրին մասն եւ կը հանուի մինչեւ ինքնորդ զլուծ:

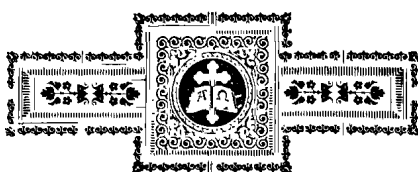
Ինքնորդ զիտց մէջ մտադրութիւնը դրուող շորս էլ համեմատութիւն մը կայ մարդապետութեան եւ Եզնկայ գրոց, որով զի նմայ ցուցնել հեղինակն՝ այս երկու գրոց իրարու ստեղծած կապակցութիւնը: Գո՛րծաստորար այս համեմատութեանց հապի մի քանին կրնան դուրս ինքզոյն իրի ըլլալ: Այլք անշուշտ է, որ Գոնէն եւ ոչ միայն վրայ կրնան պահահոթութեամբ բռնել որ անհրաժեշտ իրարմէ առնուած են: Միւս կողմանէ Եզնկայ անուամբ յիշուած կարեւորութեան մեծ մասն (թէ՛ ոչ ամբողջ) է Եզնկայ մտաց գիւտ, այլ գիտանք այս օր ասոյդ: Եր իտալականութեան է յայն սուրբ հօք մը,

1 Էջ 306:
2 Էջ 307 եւս:
3 Էջ 309—312:

1 Էջ 312, 39:
2 Էջ 329 եւս:

որուն վրայ այժմ տեղւոյս չէ խօսիլ: Անոր համար աւելի ընդունելի է (թէ եւ նաեւ այս ըստ իմիջ) հեղինակին այն կարծիքը՝ թէ «եղած է հասարակաց եւ հնազանդ աղբիւր» որ այս գրողը, քան թէ ըսել՝ «վերջին եղած է նախազգափառ Եղնիկայ» որ Վերջին գլխոյ մէջ՝ ութ փաստ է մէջ կը բերուի ցուցնելու՝ որ Ս. Մեարմար է հեղինակ այս մարդկայնութեան: Առաջին եւ երրորդ ցուցումն այն է՝ թէ մարդկայնութեան մէջ բովանդակածները յարմար են Մեարմարայ: Անոր ընդգիծութիւն չկայ. բայց միայն այս՝ համոզել փաստ չէ: — Երկրորդն է՝ որ Ս. Գրող վկայութիւնը հայերէնի համեմատ չեն. (ինչպէս վերը տեսանք անգործ է այս փաստը) ուստի յարմար է այս Մեարմարը որ յոյն եւ ասորի աստուածաշունչ կը գործածէր ժողովրդեան կարգալու: — Զորրորդը՝ որ կարին կ'ըսէ թէ «ճառաւ յաճախողոյն» գրեց Մեարմարը, եւ այս կը լայն մարդկայնութիւնն ակնարկել: Այս առթիւ զեմ՝ կը գրուի ֆէթէթ էր գերմանացոյն» որ «Գաւառապատում» ընծայեց Մեարմարը, Վերջին կէտս ալ է հարկէ խնդրական է: — Հինգերորդն է այն՝ որ Եւստակիոսի ժողովոյն մէջ Մեարմարը համար կ'ըսուի թէ «լուսաւորեաց զերկիրս Հայոց ժողովրդաբնութեամբ» որուն նման բացատրութիւնը կան նաեւ կորեան մէջ: Ասոնք առանց համազեծ պատճառի «մարդկայնութիւն» անուն կրող գրութեանս համար ըսուած կ'առնուին, մինչ զեւ եւ ոչ գիտնե՞ր որ այս ճառն Եւստակիոսի ինչ տիտղոս կը կրէր: — Վեցերորդն է թէ երրորդ փաստերն են. Յոյնը՝ «Եկեղեցիաբանից» կը կոչէին զՄեարմարը, զոր Յոյսմաուսը մը «մարդկայնութեամբ» կը մեկնէ: Ընդունելով ալ այն այս մեկնութիւնը՝ մեր նիւթոյն համար որոշ բան մը չի հետեւիր: — Իսկ ութ երրորդն է՝ որ «Եղնիկայ» անուամբ մեղի հասած պատմակի մը մէջ (որուն Եղնիկայ գործ ըլլան արդեամբ» ենթադրութիւն է պարզապէս)՝ կ'ըսուի՝ թէ Մեարմարը ձեռքը նորոգուեցան՝ կարգը գործոցն Գրիգորի, ու Նսկէ կը հետեւցուի՝ որ Մեարմար Գրիգորի Լուսաւորչի բոլոր գործերը (յանունն էր յիշուին Ագաթանգեղոսի Ա գրող մէջ Ս. Գրիգորի բերան գրուած խօսքը, «Գաւառապատում» եւ «Պատարագամատոյց» որ երեքն ալ «ստանուն» կոչուելու արժանի. —) բոլորովին կերպարանափոխ եղած են Ս. Մեարմարին: Ասոնց մէջ կ'առնու հեղինակն նաեւ Ագաթանգեղոսի գիրքն եւ անոր հետ կից մարդկայնութիւնը: Նսկէ աւելի ընդամենը մեկնութիւն երեւակայեւ զփութար էր: Մի միայն ապացոյցն որ կրնայ գուցէ արժէք ունենալ, է եօթմեակ երրորդն, այսինքն՝ որ Ս. Մարկոսի եւ Մեարմարայ առ Պրովզ գրած թուղթն «համառոտութիւն է մարդկայնութեան մէջ եղած ճառին» Միայն անձնութիւն է հեղինակին՝ որ այս թղթին բուն աղբիւրն ոչ թէ մարդկայնութիւնն է, այլ Եւստակիոսի գիրքը, որմէ շեղման արժեքն ունենալով են: Այս մասը կրնայ տեսնուիլ Հ. Յ. Ա. Գաթիգեանի Հայոց Հանգաւանակաց քննութեանն, որ մօտ օրերս լայն կը տեսնէ: 2, 4, 8.

1 ԻՄ 400,
2 ԻՄ 400—408,

ԲԱՐՈՇԵԿԵՆ

ՄԱՅԻՍԻ ՏԱՍՆՈՒՎԵՅԸ

ՊՈՏՄԵԼԵՆ ՎԵՂ

(Դ Է. ՀԻՐԾԵՆԸՆԸ)

(Ըրանալով իմնաւ)

ԳԼՈՒԽ 2.

Ինչ ութ օր անցած էր: Կատարին Բ ի մարմինն ամենայն հնարաւոր փառաւորութեամբ գետնազամբանն էր յանձնուած: Պօղոս որդիական վերջին պարտաւորութիւնն կատարած էր. այժմ ալ միտակցած տէր էր, եւ իւր ձեռքն օրինակաւոր անձանց բարորութիւնն ու ստապանքը: Նորապսակ ինքնակալին բնաւորութիւնը էր: Հաւատարմի մոնտին, օրինակելի հայր էր Պօղոս Ա հանգերձ բարեսիրտութեամբ. բայց այն առանձնութիւնը՝ յորում այս բացարձակ իշխանութեան հասնելէն յառաջ ապրած էր, իւր վրայ լաւ ազդեցութիւն մ'ըրած չէր: Ինքն որ կը համարէր թէ երկայն ժամանակ անծանօթ մնացած է, այն բարձրութեան վերանայով կոյր հնազանդութիւն կը պահանջէր: Կատարինայ արքունեաց նուրբ ու աղատ սովորութիւնը՝ Պօղոսի ինքնակալութեան առաջին օրերն իսկ նախկին սովորական ձեւաշատ արարողութեանց տեղի տուած էր: Կայսերական վերաբերման, գաւազանն ու թագը միշտ կը գործածուէին, եւր մէկն ընդունել հարկ ըլլար: Կայսրն իւր առանձնասննակն էր: Այս ըստ բաւականի ընդարձակ սննեակն՝ որուն պատերը ծաղկեկար կաշտով էին ծածկուած, աչքի դար-